

Tutkimusjulkaisujen saatavuus ja tutkimusaineistojen jatkokäyttö keskiössä Tieteellisten aineistojen verkkopalveluhankkeessa 2007-2009

Posted on [25.2.2010](#) by

Helsingin yliopiston keskustakampuksella päättyi vuoden vaihteessa laajuudeltaan ja rahoitukseltaan huomattava hanke, jonka tavoitteena on ollut tutkimusjulkaisujen avoimen saatavuuden (*Open Access*) tukemisen sekä keskeisten humanistis-yhteiskuntatieteellisille aloille tyypillisten tutkimusaineistojen digitaalisen tallennusprosessin vakiinnuttaminen osaksi Helsingin yliopiston toimintaa. Tämä Tieteellisten aineistojen verkkopalveluhanke yhdisti vuosina 2007-2009 keskustakampuksen viiden tiedekunnan sekä keskustakampuksella toimivien kirjastojen tarpeet. Opetusministeriö myönsi Tieteellisten aineistojen verkkopalveluhankkeelle rahoitusta 300 000 €/vuosi hankekaudella.

Valtaosa Tieteellisten aineistojen verkkopalveluhankkeelle myönnetystä rahoituksesta kanavoitiin Helsingin yliopiston keskustakampuksen tiedekuntien alaisten yksiköiden kuten ainelaitosten itsenäisille osahankkeille. Varainkäytön periaatteista on sovittu yhteisesti tiedekuntien dekaanien muodostamassa hankkeen ohjausryhmässä, mutta kukin tiedekunta vastasi omien osahankkeidensa varainkäytöstä. Osahankkeita ja hankkeen yhteisten tavoitteiden toteutumista koordinoitiin kirjastopalvelujen koordinoituyksikössä, jonka palkkalistoilla hankkeen projektipäällikkönä toiminut Veera Ristikartano hankekaudella työskenteli.

Hankkeen yhteiset tavoitteet, tutkimusjulkaisujen avoimen saatavuuden (*Open Access*) tukemisen ja keskeisten humanistis-yhteiskuntatieteellisille aloille tyypillisten tutkimusaineistojen digitaalisen tallennusprosessin vakiinnuttaminen Helsingin yliopistossa voitiin hankekaudella jakaa pariin kolmeen keskeiseen osahankkeeseen.

Digitaalisen arkistopalvelun toteuttaminen

Tutkimusjulkaisujensa avoimen saatavuuden edistämiseksi yliopiston tai tiedeyhteisön tulee tarjota helppokäyttöinen *digitaalinen arkistopalvelu*. Hankekauden kuluessa paikallisesti kampuskirjastoissa ylläpidetyt julkaisuarkistot yhdistettiin yhdeksi, keskitetysti ylläpidetyksi Helsingin yliopiston digitaaliseksi arkistopalveluksi.

Helsingin yliopiston digitaaliseksi arkistopalvelu HELDAksi <http://www.helsinki.fi/helda> HELDA tarjoaa mahdollisuuden tallentaa yliopistolla tuotettua kokotekstiaineistoa kuten tutkijoiden artikkeleita, yksiköiden julkaisusarjoja sekä tiedekuntien oppimateriaaleja ja laitosten tuottamaa tutkimusaineistoa sekä opinnäytteitä verkkoon. HELDAan tallennettava aineisto saa pysyvän verkko-osoitteen ja on tallennuksen jälkeen kenen tahansa luettavissa, ladattavissa ja tulostettavissa internetissä.

HELDAa ylläpidetään hankekauden päätyttyä Helsingin yliopiston kirjaston Verkkopalveluyksikössä, jossa koordinoidaan myös tutkimusjulkaisujen avoimeen saatavuuteen liittyviä muita kysymyksiä.

HELDA-akiston kehittäminen on sidottu tiiviisti yliopistoon hankkeen kanssa samanaikaisesti hankittavaan TUHAT-tutkimustietojärjestelmään siten, että julkaisujen raportointia varten kerättävää ja validoitavaa julkaisutietoa voidaan hyödyntää myös julkaisuarkistojen sisällön kartuttamisessa. Tällöin tutkijat tai laitokset eivät joudu syöttämään samaa julkaisutietoa yliopiston kahteen eri järjestelmään.

Tutkimusjulkaisujen avoimen saatavuuden edistäminen

Toukokuussa 2008 Helsingin yliopiston rehtori Ilkka Niiniluoto linjasi päätöksellään, että Helsingin yliopisto tulee vuoden 2010 alusta alkaen edellyttämään, että sen piirissä toimivat tutkijat tallentavat kopion tieteellisissä tutkimusjulkaisuissa julkaistuista artikkeleistaan yliopiston ylläpitämään julkaisuarkistoon (University of Helsinki *Open Access Mandate*). Linjaus koskee 1.1.2010 tai sen jälkeen julkaistavaksi hyväksytyjä yksittäisiä tutkimusartikkeleita ja tulee voimaan keväällä 2010, kun tutkimustietojärjestelmä TUHAT-otetaan käyttöön.

Hankkeessa havaittiin, että tiedekustantajien kehittäessä jatkuvasti avoimia julkaisukäytäntöjään yliopiston tulisi suunnittelukaudella 2010–2012 harkita digitaalisen arkistopalvelun ylläpidon ja tutkijoiden avoimen arkistointiprosessin tukemisen ohella myös muiden avoimen saatavuuden julkaisukanavien kehittämistä.

Monet kustantajat julkaisevat jo nyt maksullisia lehtiä, joissa artikkelinsa voi saattaa välittömästi avoimesti verkkoon erityisen kirjoittajamaksun maksamalla. Jotkin *open access* -optiota tarjoavista kustantajista tarjoavat yliopistoille ja tutkimuslaitoksille myös mahdollisuutta erityisen Central Fund -tilin hallintaan. Tällaiselta tililtä tutkimusorganisaatio voi niin halutessaan keskitetysti maksaa julkaisevien tutkijoidensa kirjoittajamaksut ja jyvittää sitten kustannukset organisaation sisällä haluamallaan tavalla. Helsingin yliopistolta tällainen sisäinen julkaisukustannusten allokointi- ja hallinnointiprosessi toistaiseksi puuttuu, joten julkaiseminen *open access* -lehdissä on tutkijoille mahdollista vain, jos tutkimusprojektilla tai laitoksella on varaa ja halua kirjoittajamaksun kattamiseen.

Digitaalisen julkaisemisen käytäntöjen yleistyessä Helsingin yliopiston tulisi harkita myös ensisijaisten digitaalisten julkaisualustojen tarjoamista laitosten julkaisusarjoille ja tieteellisille lehdille. Tällä hetkellä yliopistossa syntyviä tieteellisiä julkaisuja joudutaan julkaisuprosessin digitalisoituessa ohjaamaan ulkopuolisten toimijoiden, kuten kaupallisten kustantajien julkaisualustoille. Tämä on pienen budjetin julkaisuille usein taloudellisesti kannattamaton ratkaisu.

Suomen kaltaisella pienellä kielialueella, jossa valtaosa kotimaisista tiedelehdistä on opetusministeriön painatusavustusten varassa toimivia tieteellisten seurojen tai vastaavien toimijoiden julkaisemia lehtiä, tutkimusjulkaisujen avoimen saatavuuden edistäminen edellyttäisi kuitenkin ennen kaikkea tiedelehtien julkaisutuen maksatusperusteiden perusteellista uudelleenarviointia. Niin kauan kuin lehden saama tuki on sidottu lehden painatusmäärään tai painotuotteen levikkiin, ei lehtien kustantajille ole kannattavaa kehittää julkaisun verkkojakelua tai tukea lehdessä ilmestyneiden artikkelikopioiden jakelua tutkimusorganisaatioiden digitaalisten arkistojen kautta.

Monet kotimaiset tiedejulkaisijat kokevat tutkimusjulkaisujen avoimen saatavuuden esteeksi myös maksullisen Elektra-tietokannan, joka tarjoaa kustantajille nykymuodossaan vakaata tuloa, jonka koetaan olevan uhattuna, jos samojen tutkimusartikkeleiden saatavuus avoimien kanavien kautta lisääntyy. Tiedelehtien julkaisutukeen ja ansaintalogiikkaan liittyvät haasteet tulisikin ratkaista kansallisella tasolla yhteistyössä opetusministeriön ja tiedejulkaisijoiden edustajien kanssa.

Tutkimusaineistojen digitoinnin ja jatkokäytön edistäminen

Kolmas Tieteellisten aineistojen verkkopalveluhankkeen keskeisistä tavoitteista oli yksiköiden tuottamien *tutkimusaineistojen* sähköisen arkistoinnin ja verkkokäytön järjestäminen. Tätä työtä edistettiin erityisesti hankkeesta rahoitettujen laitosten osahankkeissa, joissa edistettiin hyvin monimuotoisten tutkimusaineistojen jatkokäyttömahdollisuuksia digitoimalla aineistoja ja järjestämällä niille säilytys- ja/tai jakelualusta verkkoon. Hankkeen projektiryhmä pyrki huolehtimaan siitä, että aineistot kuvaillaan asianmukaisesti ja ne saavat kestävästi ylläpidetyn säilytyspaikan. Jatkotutkimuksen ja opetuksen käyttöön tarkoitettujen aineistojen tulisi olla helposti tiedeyhteisön käytettävissä.

Humanistis-yhteiskuntatieteille tyypillinen tutkimusaineisto on luonteeltaan hyvin monimuotoista: Kyseeseen voi tulla niin erilaiset ja eri ikäiset tekstidokumentit kuin valo- tai diakuvat, kelanauhat, C-kasetit, kaitafilmit, VHS-videot jne. Tiedusteltiinpa hankkeessa mahdollisuutta digitoida myös käsityötieteen laitoksen arkistossa olevia vanhoja vaatetuskaavoja.

Kaikkien näiden eri aineistotyyppien digitointi, kuvailu ja käyttöönsaattaminen vaativat omanlaistaan erityisosaamista, jota on yliopiston kaltaisessa toimintaympäristössä hankala tarjota. Myös eri aineistotyyppien vaatimukset jakelualustan suhteen poikkeavat suuresti toisistaan; hankkeen suunnitteluvaiheessa esitetty oletus, että julkaisumuotoiselle aineistolle suunniteltua digitaalista arkistopalveluohjelmistoa voitaisiin joustavasti käyttää myös muiden aineistotyyppien säilytykseen ja jakeluun osoittautui nopeasti vaikeaksi toteuttaa.

Tutkimusaineistot voidaan saattaa alasta riippuen joko kokonaan vapaasti saataville, tutkimus- ja opetuskäyttöön mahdollisesti käyttäjätunnistuksen kautta tai tarjota jatkokäyttöön yksittäisen käyttöluvan välityksellä. Erityisen sensitiivistä aineistoa ei voida antaa saataville kuin painavista syistä.

Ongelmaksi muodostuivat myös tekijänoikeuskysymyksistä ja tietosuojavaatimuksista kumpuavat tarpeet säädellä verkossa jaeltavan tutkimusaineiston käyttöoikeuksia. Toimivaa, pitkälle automatisoitua käyttöoikeuksien hallintaa oli yliopistolla tarjolla olevissa järjestelmissä (tietotekniikkaosaston tarjoama mediapalvelin ja kuvapankkiohjelmisto, erilaiset oppimisympäristöt ja digitaalinen arkistotyökalua DSpace) vaikea toteuttaa. Käyttöoikeuksien joustava hallinta oli kuitenkin monissa tapauksissa aineiston verkkojakelun ehto.

Helsingin yliopistossa onkin lähestytty tutkimusaineistojen jatkokäytön haasteita laajemmin nimittämällä monialainen työryhmä selvittämään sitä, miten Helsingin yliopistossa voitaisiin eri tieteen aloilla saattaa tutkimusaineistot laajemmin saataville. Ryhmä pyrkii vastaamaan myös eurooppalaisten ja kansainvälisten tutkimusrahoittajien vaatimuksiin, joissa tutkimuksen rahoituksen edellytyksenä on tutkimusdatan tallentaminen jatkokäyttöä varten sekä sen avoin saatavuus. Perimmäisenä tarkoituksena on tarjota laajempia mahdollisuuksia hyödyntää julkisin varoin tehtyä tutkimusta ja lisätä näin yhteiskunnan tietovarantoja.

Yliopistolta tutkimustiedon jatkokäytön mahdollistava tutkimusaineistojen kuvailu, tallennus ja käyttöönsaattaminen aineiston luonteeseen soveltuvan jakelukanavan kautta edellyttää huomattavaa lisäresursointia sekä uudentyyppiseen osaamiseen panostamista ja erityisesti yhteistyötä kansallisten ja kansainvälisten toimijoiden kanssa. Helsingin yliopiston tulisi verkottaa tieteellisessä tietotekniikan ja tietojärjestelmien palvelutoiminnassa yli laitos- ja ministeriörajojen aiempaa enemmän.

Tutkimusaineistojen digitointipalvelu

Helsingin yliopistolla ei hankkeen alkaessa ollut tarjota minkäänlaista keskitettyä digitointipalvelua. Digitointia oli tehty vuosien saatossa ainelaitoksilla ja Helsingin yliopiston Opiskelijakirjastossa yksiköiden omista tarpeista ja lähtökohdista käsin. Myös digitointilaitteistot ja niiden käyttöön ja digitointiprosessiin mahdollisesti liittynyt koulutus oli hankittu paikallisesti.

Kansallisista palveluntarjoajista Kansalliskirjaston Kansallinen digitointikeskus oli ainelaitosten tyyppillisten tarpeiden (digitoitavan aineiston suhteellisen pieni koko ja projektin lyhyt kesto) kannalta epätarkoituksenmukainen partneri, sillä sen toiminta perustuu isojen aineistoerien digitointiin. Niinpä laitoksilla jouduttiin myös hankkeen aikana turvautumaan ulkopuolisiin kaupallisiin digitointipalveluntarjoajiin.

Hankkeen päättyessä Helsingin yliopiston kirjaston Verkkopalvelut pitäisi tarkoituksenmukaisena digitointipalvelujen paikallisen kehittämisen sijaan esimerkiksi mahdollisuutta kilpailuttaa digitointipalvelut osana Hanselin muita kilpailutussopimuksia. Kilpailutuksessa tulisi huomioida eri tyyppiset digitointipalvelua vaativat materiaalit: tekstidokumentit, valo- ja diakuvat, eri muodoissa olevat äänitteet ja kuvatallenteet jne. Vastaavanlaisia digitointitarpeita on luonnollisesti muillakin tiede- ja taidekorkeakouluilla.

Teksti:

Veera Ristikartano
Erikoissuunnittelija
Helsingin yliopiston kirjasto
Verkkopalvelut